Переклад: В. Лапій

I

Служив на Кавказі офіцером пан, на прізвище Жилін.

Одержав він якось листа з дому. Пише йому старенька мати: "Стара я вже стала, і хочеться перед смертю побачити любимого синочка. Приїжджай зі мною попрощатися, поховай, а там і з богом їдь знову на службу. А я тобі й дівчину пришукала: і розумна, і гарна, і добро має. Сподобається тобі, може й одружишся і зовсім залишишся".

Жилін і задумався: "І справді, немічна вже старенька стала, може, не доведеться й побачити. Поїхати; а якщо дівчина гарна — то й одружитися можна".

Пішов він до полковника, випросив відпустку, попрощався з товаришами, поставив своїм солдатам четверо відер горілки на прощання і зібрався їхати.

На Кавказі тоді війна була. На дорогах ні вдень, ні вночі не було проїзду. Як тільки хто з росіян від'їде чи відійде од фортеці, татари або уб'ють, або заберуть із собою в гори. І вже так повелося, що двічі на тиждень з фортеці у фортецю ходили охоронці-солдати. Попереду і позаду йдуть солдати, а посередині їдуть люди.

Сталося це влітку. Зібрались на світанку обози за фортецю, вийшли охоронці-солдати і рушили дорогою. Жилін їхав верхи, і віз його з речами ішов в обозі.

Їхати було двадцять п'ять верст. Обоз ішов поволі: то солдати зупиняться, то в обозі колесо в когось спаде або кінь стане, і всі стоять — чекають.

Сонце вже й за полудень повернуло, а обоз тільки половину дороги пройшов. Курява, спека, сонце так і палить, і заховатися ніде. Голий степ; ні деревця, ні кущика при дорозі.

Виїхав Жилін уперед, зупинився і чекає, поки підійде обоз. Чує, позаду на ріжку заграли — знову стояти. Жилін і подумав: "А чи не поїхати самому, без солдатів? Кінь у мене добрий, якщо й наскочу на татар — утечу. Чи не їхати?.."

Зупинився, думає, що робити. І під'їжджає до нього на коні інший офіцер, Костилін, з рушницею, і каже:

— Їдьмо, Жилін, самі. Не сила терпіти, їсти хочеться, та й спека. На мені сорочку хоч викрути. — А Костилін чоловік огрядний, гладкий, увесь червоний, а піт з нього так і ллє. Подумав Жилін і каже:

— А рушниця заряджена?

— Заряджена…

— Ну, то їдьмо. Тільки умова — не роз'їжджатися.

І поїхали вони вперед по дорозі. Їдуть степом, розмовляють та поглядають на всі боки. Навколо далеко видно.

Тільки скінчився степ, увійшла дорога поміж двох гір в ущелину. Жилін і каже:

— Треба виїхати на гору поглянути, а то тут, чого доброго, вискочать із гори, і не побачиш.

А Костилін каже:

— Чого дивитись. Їдьмо далі.

Жилін не послухав його.

— Ні, — каже, — ти почекай внизу, а я тільки гляну.

І пустив коня ліворуч, на гору. Кінь у Жиліна був мисливський (він за нього сто карбованців заплатив у табуні ще лошам і сам об'їздив); немов на крилах, виніс його на кручу. Тільки вискакав — зирк, а перед ним — за кілька гонів стоять татари верхи. Чоловік тридцять. Він побачив, почав назад повертати; і татари його побачили, кинулися до нього, самі на скаку вихоплюють рушниці з чохлів. Припустив Жилін з кручі щодуху, кричить Костиліну:

— Виймай рушницю! — а сам думає про коня про свого: "Голубе, винеси, не зачепись ногою; спіткнешся — пропав. Доберусь до рушниці, я й сам не дамся".

А Костилін, замість того щоб почекати, як тільки побачив татар, погнав щодуху до фортеці. Канчуком шмагає коня то з одного, то з другого боку. Крізь куряву тільки й видно, як кінь хвостом крутить.

Жилін бачить — справа погана. Рушниця поїхала, з однією шаблею нічого не зробиш. Повернув він коня назад, до солдатів — думав утекти. Бачить — йому навперейми мчать шестеро. У нього кінь добрий, а в тих ще кращі, та й навперейми скачуть.

Почав він стримувати коня, хотів назад повернути, та вже розігнався кінь — не вдержати, прямо на них летить. Бачить — наближається до нього з червоною бородою татарин на сірому коні. Верещить, зуби вищирив, рушниця напоготові.

"Ну, — думає Жилін, — знаю вас чортів: якщо живого візьмуть, посадять у яму, канчуком битимуть. Не дамся ж живим…"

А Жилін хоч невеликий на зріст, а хоробрий був. Вихопив шаблю, пустив коня прямо на червоного татарина, думає: "Або конем зімну, або шаблею зарубаю".

На відстань одного коня не доскакав Жилін — вистрілили по ньому ззаду з рушниць і влучили в коня. Вдарився кінь об землю з усього маху, — навалився Жиліну на ногу.

Хотів він підвестись, а вже на ньому двоє татар смердючих сидять, крутять йому назад руки. Рвонувся він, скинув з себе татар, та на нього ще троє позскакували з коней, почали бити прикладами по голові. Потьмарилось у нього в очах, і захитався. Схопили його татари, зняли з сідел попруги запасні, скрутили йому руки за спину, зав'язали татарським вузлом, поволокли до сідла. Шапку з нього збили, чоботи стягли, все обшукали — гроші, годинник забрали, одяг увесь подерли. Оглянувся Жилін на свого коня. Він, бідолашний, як упав на бік, так і лежить, тільки б'ється ногами, — до землі не дістає; у голові дірка і з дірки так і юшить кров чорна — на аршин навколо пилюгу змочила.

Один татарин підійшов до коня, почав сідло знімати — він усе б'ється; татарин витяг кинджал, перерізав йому горло. Засвистіло з горла, тріпнувся — і дух вийшов.

Зняли татари сідло, збрую. Сів татарин з червоною бородою на коня, а інші підсадили Жилі-на до нього на сідло, а щоб не впав, прив'язали його ременем за пояс до татарина і повезли в гори.

Сидить Жилін за татарином, похитується, тикається обличчям у смердючу татарську спину. Тільки й бачить перед собою дебелу татарську спину та шию жилаву, та брита потилиця з-під шапки синіє. Голова в Жиліна розбита, кров запеклася над очима. І не можна йому ні зручніше сісти на коні, ні кров обтерти. Руки так скручені, що в ключиці ломить.

Їхали вони довго з гори на гору, переїхали убрід, річку, виїхали на дорогу і поїхали лощовиною.

Хотів Жилін примічати дорогу, куди його везуть, та очі замазані кров'ю, а повернутися не може.

Стало смеркати; переїхали ще річку, почали підніматися по кам'яній горі, запахло димом, загавкали собаки. Приїхали в аул[1]. Позлазили з коней татари, зібралися діти татарські, оточили Жиліна, верещать, радіють, почали камінням кидати в нього.

Татарин відігнав дітей, зняв Жиліна з коня і покликав наймита. Прийшов ногаєць, вилицюватий, в самій сорочці. Сорочка подерта, груди голі. Наказав щось йому татарин. Приніс наймит колодку: два чурбаки дубові на залізні кільця насаджені, і в одному кільці пробійничок і замок.

Розв'язали Жиліну руки, наділи колодку і повели в сарай; штовхнули його туди і замкнули двері. Жилін упав на гній. Полежав, намацав у темряві, де м'якше, і ліг.

II

Майже всю ніч не спав Жилін. Ночі короткі були. Бачить крізь щілинку — розвиднятися почало. Підвівся Жилін, розколупав якомога більшу щілинку, почав дивитися.

Видно йому крізь щілинку дорогу — з гори йде, праворуч сакля татарська, два дерева біля неї. Собака чорний лежить на порозі, коза з козенятами ходить — хвостиками посмикують. Бачить — з-під гори йде татарка молоденька, в сорочці барвистій, без пояса, в штанях і чоботях, голова каптаном покрита, а на голові великий глечик бляшаний з водою. Іде, плечима похитує, перегинається, а за руку татарча веде брите в самій сорочині. Пройшла татарка з водою в саклю, вийшов татарин учорашній з червоною бородою, в бешметі у шовковому, на поясі

кинджал срібний, в черевиках на босу ногу. На голові шапка висока, смушкова, чорна, назад заломлена. Вийшов, потягується, борідку червону погладжує. Постояв, наказав щось наймитові і пішов кудись.

Проїхали потім на конях двоє хлопців до водопою. У коней храп мокрий. Вибігли ще хлопчаки бриті в самих сорочках, без штанів, зібралися купкою, підійшли до сарая, взяли хворостину і тичуть у щілинку. Жилін як ухне на них: заверещали дітлахи і кинулися тікати — тільки коліна голі виблискують.

А Жиліну пити хочеться, в горлі пересохло. Думає: "Хоч би прийшли провідати". Чує — відмикають сарай. Прийшов червоний татарин, а з ним ще один, менший на зріст, чорнявенький. Очі чорні, ясні, рум'яний, борідка маленька, підстрижена; обличчя веселе, усміхнене. Одягнений чорнявий ще краще: бешмет шовковий синій, галунчиком обшитий. Кинджал на поясі великий, срібний; черевички червоні, сап'янові, теж сріблом обшиті. А на тонких черевичках ще одні, товсті черевики. Шапка висока, з білого смушку.

Червоний татарин увійшов, сказав щось, ніби лається, і став, сперся на одвірок, кинджалом ворушить, наче вовк спідлоба скоса поглядає на Жиліна. А чорнявий — рухливий, жвавий, так увесь наче на пружинах і ходить — підійшов прямо до Жиліна, сів навпочіпки, вискалюється, поплескав його по плечу, щось почав швидко-швидко по-своєму лопотіти, очима підморгує, язиком прицмокує. Все примовляє:

— Корошо урус! Корошо урус!

Нічого не зрозумів Жилін і каже:

— Пити, води попити дайте.

Чорнявий сміється.

— Корошо урус, — усе по-своєму лопоче.

Жилін губами і руками показав, щоб напитися йому дали.

Чорнявий зрозумів, засміявся, виглянув у двері, покликав когось:

— Діно!

Прибігла дівчинка, тоненька, худенька, років тринадцяти і обличчям на чорнявого схожа. Видно, що дочка. Теж очі чорні, ясні і з себе вродлива. Одягнена в сорочку довгу синю, з широкими рукавами і без пояса. На полах, на грудях і на рукавах облямовано червоним. На ногах штани і черевички, а на черевичках другі з високими підборами, на шиї намисто, все з російських полтиників. Сама простоволоса, коса чорна, і в косі стрічка, і на стрічці почеплені бляхи і карбованець срібний.

Наказав їй щось батько. Побігла і знову прийшла, принесла невеличкий глечик бляшаний. Подала воду, сама сіла навпочіпки, вся вигнулася так, що плечі нижче колін опустились. Сидить, очі широко розкрила, дивиться на Жиліна, як він п'є, — наче на звіра якогось.

Подав їй Жилін назад глечик. Вона як відскочить, — немов коза дика. Навіть батько засміявся. Послав її ще кудись. Вона взяла глечик, побігла, принесла хліба прісного на дощечці круглій і знову сіла, вигнулась, очей не зводить — дивиться.

Пішли татари, замкнули знову двері.

Трохи згодом приходить до Жиліна ногаєць і каже:

— Айда, хазяїн, айда!

Теж не знає по-російськи. Тільки зрозумів Жилін, що наказує йти кудись.

Пішов Жилін з колодкою, шкутильгає, ступити не можна, так і вивертає ногу набік. Вийшов Жилін за ногайцем. Бачить — село татарське, хат десять, і церква їхня, з башточкою. Біля однієї хати стоїть троє осідланих коней. Хлопчаки тримають за поводи. Вискочив з цієї хати чорнявий татарин, замахав рукою, щоб до нього йшов Жилін. Сам сміється, все говорить щось по-своєму, і зник за дверима. Увійшов Жилін в хату. Горниця гарна, стіни глиною гладенько вимазані. Попід передньою стіною пуховики барвисті складені, по боках висять килими дорогі; на килимах рушниці, пістолети, шаблі — усе в сріблі. В одній стіні грубка маленька врівень з долівкою. Долівка чиста, як тік, і весь передній куток засланий повстю; на повсті килими, а на килимах — пухові подушки. І на килимах у самих черевиках сидять татари: чорнявий, червоний і троє гостей. За спинами у всіх пухові подушки підкладені, а перед ними на круглій дощечці млинці просяні, і масло коров'яче розігріте в мисці, і пиво татарське — буза, у глечику. Їдять руками, і руки всі в маслі.

Схопився чорнявий, звелів посадити Жиліна осторонь, не на килим, а на голу долівку, сів знову на килим, частує гостей млинцями й бузою. Посадовив наймит Жиліна на місце, сам роззув верхні черевики, поставив у рядок біля дверей, де й інші черевики стояли, і сів на повсті ближче до хазяїв, дивиться, як ті їдять, слину ковтає.

Поїли татари млинці, прийшла татарка в штанях і в сорочці такій самій, як і в дівчини; голова хусткою пов'язана. Забрала масло, млинці, подала цебрик добрий і глечик з вузьким носком. Почали мити руки татари, потім склали руки, сіли на коліна, подмухали на всі боки і молитви прочитали_ Поговорили по-своєму. Потім один з гостей-татар повернувся до Жиліна, почав говорити по-російськи.

— Тебе, — каже, — узяв Казі-Мугамед, — сам показує на червоного татарина, — і віддав тебе Абдул-Мурату, — показує на чорнявого. — Абдул-Мурат тепер твій хазяїн.

Жилін мовчить. Почав говорити Абдул-Мурат і все показує на Жиліна, і сміється, і промовляє:

— Солдат урус, корошо урус.

Перекладач каже:

— Він тобі наказує додому листа писати, щоб за тебе викуп прислали. Як надішлють гроші, він тебе відпустить.

Жилін подумав і каже:

— А чи багато він хоче викупу?

Порадилися татари; перекладач і каже:

— Три тисячі монет.

— Ні, — каже Жилін, — я цього заплатити не можу.

Схопився Абдул, почав руками махати, щось говорить Жиліну, — думає, що той зрозуміє. Переклав перекладач, каже:

— А скільки ти даси?

Жилін подумав і каже:

— П'ятсот карбованців.

Тут татари раптом заговорили швидко, всі разом. Почав Абдул кричати на червоного, залопотів так, що слина з рота бризкає.

А червоний тільки очі мружить та язиком прицмокує. Замовкли вони, перекладач каже:

— Хазяїнові викупу мало п'ятисот карбованців. Він сам за тебе двісті карбованців заплатив. Йому Казі-Мугамед був винен. Він тебе за борг узяв. Три тисячі карбованців, менше не можна взяти. А не напишеш, в яму посадять, шмагатимуть канчуком.

"Ех, — думав Жилін, — з ними що більш боятися, то гірше буде".

Схопився на ноги і каже:

— А ти йому, собаці, скажи, що коли він мене лякати хоче, то й копійки не дам, та й писати не буду. Не боявся і не боятимуся вас, собак!

Переказав перекладач, знову заговорили всі зразу.

Довго лопотіли, схопився чорнявий, підійшов до Жиліна.

— Урус, — каже, — джигіт, джигіт урус!

Джигіт по-їхньому значить "молодець". І сам сміється; сказав щось перекладачеві, а перекладач каже:

— Тисячу карбованців дай.

Жилін на своєму наполягає: "Більш п'ятисот карбованців не дам. А вб'єте — нічого не візьмете".

Поговорили татари, послали кудись наймита, а самі то на Жиліна, то на двері поглядають. Прийшов наймит, і йде за ним чоловік якийсь, товстий, босоніж і обідраний; на нозі теж колодка.

Так і ахнув Жилін — пізнав Костиліна. І його піймали.

Посадовили їх рядом; почали вони розповідати один одному, а татари мовчать, дивляться. Розповів Жилін, що з ним трапилося; Костилін розповів, що кінь під ним став і рушниця осічку дала і що оцей самий Абдул наздогнав його і в полон узяв.

Схопився Абдул, показує на Костиліна, щось говорить. Переклав перекладач, що вони тепер обидва належать одному хазяїнові, і хто раніше гроші дасть, того раніше й відпустять.

— От, — каже до Жиліна, — ти все гніваєшся, а товариш твій смирний; він написав листа додому, п'ять тисяч монет надішлють. От його й годуватимуть добре і кривдити не будуть.

Жилін і каже:

— Товариш як хоче, він, може, багатий, а я не багатий. Я, — говорить, — як сказав, так і буде. Хочете — вбивайте, користі вам не буде, а більше п'ятисот карбованців не напишу.

Помовчали. Раптом як схопиться Абдул, дістав скриньку, вийняв перо, паперу клапоть і чорнило, тицьнув Жиліну, плеснув по плечу, показує: "Пиши". Погодився на п'ятсот карбованців.

— Зачекай ще, — говорить Жилін до перекладача, — скажи ти йому, щоб він нас годував добре, одягнув, узув як слід, щоб тримав разом, нам веселіше буде, і щоб колодку зняв.

Сам дивиться на хазяїна і посміхається. Посміхається і хазяїн. Вислухав і каже:

— Одяг щонайкращий дам, і черкеску, і чоботи, хоч женитися. Годуватиму, як князів. А коли хочуть жити разом, хай живуть у сараї. А колодку не можна зняти — втечуть. На ніч тільки зніматиму. — Підскочив, плескає по плечу. — Твоя хорош, моя хорош.

Написав Жилін листа, а на листі не так написав, — щоб не дійшов. Сам думає: "Я втечу".

Відвели Жиліна з Костиліним у сарай, принесли їм туди кукурудзиння, води в глечику, хліба, дві черкески старі і чоботи зношені солдатські. Мабуть, з убитих солдатів постягали. На піч зняли з них колодки і замкнули в сараї.

III

Жив так Жилін з товаришем цілий місяць. Хазяїн усе сміється — "Твоя, Іван, хорош, — моя, Абдул, хорош". А годував погано — тільки й давав, що хліб прісний з просяного борошна, коржами печений, а то й зовсім тісто сире.

Костилін ще раз писав додому, все чекав грошей і нудьгував. Цілими днями сидить у сараї і лічить дні, коли лист прийде; або спить. А Жилін знав, що його лист не дійде, а другого не писав.

"Де, — думає, — мати стільки грошей візьме, щоб за мене заплатити. І так вона з того більше жила, що я посилав їй. Якщо їй п'ятсот карбованців зібрати, треба розоритися вкрай; бог дасть — і сам виберусь".

А сам усе роздивляється, випитує, як йому тікати.

Ходить по аулу, висвистує, а то сидить, щось майструє, або з глини ляльки ліпить, або плете кошики з лози. А Жилін на всяке рукоділля майстер був.

Виліпив він одного разу ляльку, з носом, з руками, з ногами і в татарській сорочці, і поставив ляльку на дах. Пішли татарки по воду. Хазяйська дочка Дінка побачила ляльку, покликала татарок. Поставили глечики, дивляться, сміються. Жилін зняв ляльку, подає їм. Вони сміються, а не наважуються взяти. Залишив він ляльку, пішов у сарай і дивиться, що буде?

Підбігла Діна, озирнулася, схопила ляльку й побігла.

Вранці дивиться, на світанку Діна вийшла на поріг з лялькою. А ляльку вже клаптиками червоними прибрала і колише, наче дитину, сама по-своєму примовляє. Вийшла баба, почала її лаяти, вихопила ляльку, розбила її, послала кудись Діну на роботу.

Зробив Жилін другу ляльку, ще кращу, віддав Діні. Принесла одного разу Діна глечик, поставила, сіла й дивиться на нього, сама сміється, показує на глечик.

"Чого вона радіє?" думає Жилін. Узяв глечик, почав пити. Думав — вода, а там молоко. Випив він молоко.

— Хороше, — каже.

Як зрадіє Діна!

— Корошо, Іван, корошо! — і скочила, заплескала в долоні, вихопила глечик і побігла.

І з того часу почала вона йому щодня крадькома молоко носити. А то роблять татари з козячого молока коржики сирні і сушать їх на дахах.

Так вона ці коржики йому потай приносила. А то якось зарізав хазяїн барана, так вона йому шматок баранини принесла в рукаві. Кине і втече.

Була одного разу велика гроза, і дощ цілу годину мов з відра лив. І скаламутились усі річки. Де брід був, там на три аршини вода пішла, каміння перевертає. Всюди ручаї течуть, гуркіт стоїть у горах. От як минула гроза, скрізь по селу ручаї біжать. Жилін випросив у хазяїна ножик, вирізав валик, дощечки, колесо оперив, а до колеса з двох кінців по ляльці прикріпив.

Принесли йому дівчатка клаптиків, одягнув він ляльок: одна — чоловік, друга — жінка; приладнав їх, поставив колесо на ручай. Колесо крутиться, а ляльки підскакують.

Зійшлося все село: хлопчаки, дівчатка, жінки; і татари прийшли, язиками прицмокують.

— Ай, урус! Ай, Іван!

Мав Абдул годинник російський, поламаний. Покликав він Жиліна, показує, язиком прицмокує. Жилін каже:

— Давай полагоджу.

Узяв, розібрав ножиком, розклав; знову склав, віддав. Іде годинник.

Зрадів хазяїн, приніс йому бешмет свій старий, одні шмаття, подарував. Що поробиш — узяв: хоч уночі буде чим укритися.

З того часу пішла про Жиліна слава, що він майстер. Почали до нього з далеких сіл приїжджати: хто замок на рушницю чи пістолет полагодити принесе, хто годинника. Привіз йому хазяїн інструмент: і щипчики, і свердлики, і терпужок.

Захворів якось татарин, прийшли до Жиліна:

— Піди, полікуй.

Жилін зовсім не знає, як лікувати. Пішов, подивився, думає: "Може, й сам видужає". Пішов у сарай, узяв води, піску намішав. При татарах пошепотів на воду, дав випити. Видужав, на його щастя, татарин. Почав Жилін трохи розуміти по-їхньому. І деякі татари звикали до нього, коли треба, кличуть: "Іван, Іван"; а інші все як на звіра скоса поглядають.

Червоний татарин не любив Жиліна. Як побачить, насупиться і одвернеться або вилає. Був ще у них старик. Жив не в аулі, а приходив з-під гори. Бачив його Жилін, тільки коли той у мечеть приходив богу молитися. Він був на зріст маленький, на шапці у нього білий рушник намотано. Борідка й вуса підстрижені, білі, як пух; а обличчя зморщене і червоне, як цегла; ніс гачком, наче в яструба, а очі сірі, злі, і зубів немає — тільки двоє ікол. Іде було в чалмі своїй, костуром підпирається, як вовк озирається. Як побачить Жиліна, то захропе і відвернеться.

Пішов одного разу Жилін вниз під гору — подивитися, де живе старик. Зійшов стежкою, бачить — садочок, огорожа кам'яна, за огорожею черешні, шептали і хатинка з плоским дахом. Підійшов він ще ближче, бачить — вулики стоять сплетені з соломи, і бджоли літають, гудуть. І старик стоїть навколішках, порається біля вулика. Піднявся Жилін вище, щоб подивитись, і заторохкотів колодкою. Старик озирнувся — як заверещить, вихопив із-за пояса пістолет, у Жиліна вистрілив. Ледве встиг той за камінь сховатися.

Прийшов старик до хазяїна скаржитись. Покликав хазяїн Жиліна, сам посміхається і питає:

— Чого ти до діда ходив!

— Я, — каже, — йому поганого нічого не заподіяв. Я хотів подивитися, як він живе.

Переказав хазяїн. А старик лютує, сичить, щось лопоче, ікла свої виставив, махає руками на Жиліна.

Жилін не зрозумів усього, але зрозумів, що старик наказує хазяїнові повбивати росіян, а не тримати їх в аулі. Пішов старик.

Почав Жилін розпитувати хазяїна: що то за дід? Хазяїн і каже:

— Це велика людина! Він першим джигітом був, він багато росіян повбивав, багатий був. У нього було три жінки і вісім синів. Усі жили в одному селі. Прийшли росіяни, розорили село і сім синів убили. Один син залишився і перекинувся до росіян. Дід поїхав і теж перейшов до росіян. Пожив у них три місяці, знайшов там свого сина, сам убив його і втік. Відтоді він перестав воювати, пішов у Мекку богу молитися, тому в нього й чалма. Хто Мекку відвідав, той називається хаджі і чалму надіває. Не любить він вашого брата. Він наказує тебе вбити; та мені не можна вбити — я за тебе гроші заплатив; та я тебе, Іване, й полюбив; я тебе не те, що вбивати, я тебе й не випустив би, коли б не обіцяв.

Посміхається, сам примовляє по-російськи:

— Твоя, Іван, хорош, — моя, Абдул, хорош.

IV

Прожив так Жилім місяць. Удень ходить по аулу або щось майструє, а як ніч зайде, затихне в аулі, тоді він у себе в сараї копає. Важко було копати, каміння заважало, та він терпугом його тер, і викопав під стіною. діру, в яку вже можна було пролізти. "Аби тільки, — думає, — мені місцевість добре розвідати, в який бік іти. Та не каже ніхто з татар".

От він вибрав час, коли хазяїн поїхав; пішов після обіду за аул, на гору — хотів звідти місцевість оглянути. А коли хазяїн від'їжджав, він наказував малому за Жиліним стежити, очей з нього не зводити. Біжить малий за Жиліним, кричить:

— Не йди! Батько заборонив. Зараз людей покличу!

Почав його Жилін умовляти.

— Я, — каже, — далеко не піду — тільки на ту гору зійду; мені траву треба знайти — ваших людей лікувати. Ходімо зі мною; я з колодкою не втечу. А тобі завтра лук зроблю і стріли.

Умовив малого, пішли. Гора, дивитися, — ніби й недалеко, а з колодкою важко; йшов, ішов, насилу видерся. Сів Жилін, почав місцевість оглядати. На південь за сарай лощовина, табун ходить, і аул якийсь у долині видно. Від аула друга гора, ще стрімкіша, а за тією горою ще гора. Поміж горами ліс синіє, а там ще гори — все вище й вище піднімаються, А найвищі, білі, мов цукор, гори стоять під снігом. І одна снігова гора вище за інші шапкою стоїть. На схід і на захід — все такі самі гори, подекуди аули димляться в ущелинах.

"Ну, — думає, — це все їхній край!" Почав дивитись у російський бік: під ногами річка, аул свій, садочки скрізь. На річці, мов ляльки маленькі, видно, жінки сидять, білизну полощуть. За аулом трохи нижча гора, і за нею ще дві гори, лісом вкриті; поміж двома горами синіє рівна місцевість, і на ній аж ген-ген наче дим стелеться… Почав Жилін пригадувати, коли він у фортеці вдома жив, де сонце сходило і де заходило. Бачить — саме там, у цій долині, має бути наша фортеця. Туди, поміж цих двох гір, і тікати треба.

Почало сонечко заходити. Стали снігові гори з білих — червоними; в чорних горах потемніло; з лощовин туман піднявся, і ота долина, де фортеця наша має бути, ніби вогнем спалахнула від сонячного проміння.

Почав Жилін вдивлятися — бовваніє щось у долині, немов дим з димарів. І так і здається йому, що оце й є — фортеця російська.

Почало вечоріти. Чути — мулла закричав. Череду женуть — корови ревуть. Малий все кличе: "Ходімо", а Жиліну і йти не хочеться.

Повернулись вони додому. "Ну, — думає Жилін, — тепер місцевість розвідав, треба тікати". Хотів він тікати тієї ж ночі. Ночі були темні — місяць убував. Як на лихо, надвечір повернулися татари. Було приїжджають вони — женуть перед собою худобу і приїжджають веселі. А цього разу нічого не пригнали і привезли на сідлі свого вбитого татарина, брата рудого. Приїхали сердиті, зійшлися на похорон. Вийшов і Жилін подивитися. Загорнули мертвого в полотно, без труни, винесли під чинари за село, поклали на траву. Прийшов мулла, зібралися старики, рушниками пов'язали шапки, пороззувалися, сіли вряд на п'яти перед мертвим.

Попереду мулла, позаду три старики в чалмах вряд, а за ними ще татари. Сіли, похнюпились і мовчать. Довго мовчали. Підвів голову мулла і каже:

— Алла! (значить бог). — Сказав це єдине слово, і знову похнюпились і довго мовчали; сидять не поворухнуться. Знову підвів голову мулла:

— Алла! — і всі промовили: — Алла! — і знову замовкли. Мертвий лежить на траві — не ворухнеться, і вони сидять, наче мертві. Жоден не ворухнеться. Тільки чути, як на чинарі листячко під вітерцем повертається. Потім прочитав мулла молитву, всі підвелися, підняли небіжчика на руки, понесли. Принесли до ями; яма викопана не проста, а підкопана під землею, наче склеп. Узяли небіжчика попід руки та під литки, перегнули, спустили поволі, підсунули навсидячки під землю, склали йому руки на животі.

Приніс ногаєць комишу зеленого, заклали комишем яму, хутко засипали землею, зарівняли, а в головах небіжчика камінь сторч поставили. Втоптали землю, посідали знову вряд перед могилкою. Довго мовчали.

— Алла! Алла! Алла! — зітхнули і встали.

Роздав рудий гроші старикам, потім підвівся, взяв канчук, ударив себе тричі по лобі і пішов додому.

Вранці бачить Жилін — веде червоний кобилу за село, і за ним троє татар ідуть. Вийшли за село, скинув рудий бешмет, закачав рукава, — ручища великі, — витяг кинджал, погострив на бруску. Задрали татари кобилі голову догори, підійшов рудий, перерізав горло, повалив кобилу і почав білувати, кулачищами шкуру підпорює. Прийшли жінки, дівчата, почали мити кишки: й нутрощі. Розрубали потім кобилу, перетягли в хату. І все село зійшлося до рудого на поминки.

Три дні їли кобилу, бузу пили — небіжчика поминали. Всі татари вдома були. На четвертий день бачить Жилін — в обід кудись збираються. Привели коней, одяглись і поїхали, чоловік десять, і червоний поїхав; тільки Абдул дома залишився. Місяць саме народився — ночі ще темні були.

— "Ну, — думає Жилін, — сьогодні тікати треба", і каже Костиліну. А Костилін злякався:

— Та як же тікати? Ми й дороги не знаємо.

— Я знаю дорогу.

— Та й не дійдемо за ніч.

— А не дійдемо — в лісі переднюємо. Я ось коржиків набрав. Чого ж ти сидітимеш? Добре, якщо надішлють гроші, а то ще й не зберуть. А татари тепер люті, за те що росіяни їхнього вбили. Кажуть — нас убити хочуть.

Подумав, подумав Костилін:

— Ну, ходімо!

V

Поліз Жилін у дірку, розкопав ширше, щоб і Костилін проліз; і сидять вони — чекають, щоб затихло в аулі.

Тільки затихли люди в аулі, Жилін поліз під стіну, вибрався. Шепоче до Костиліна:

— Лізь.

Поліз і Костилін, та зачепив камінь ногою, загуркотів. А в хазяїна сторож був — рябий собака. І такий злий; звали його Уляшин. Жилін уже заздалегідь підгодував його. Почув Уляшин, загавкав і кинувся, а за ним інші собаки. Жилін стиха свиснув, кинув коржика шматок — Уляшин пізнав, замахав хвостом і перестав гавкати.

Хазяїн почув, загайкав із саклі:

— Гайть! Гайть! Уляшин!

А Жилін за вухами чухає Уляшина. Мовчить собака, треться об його ноги, хвостом махає.

Посиділи вони за рогом. Затихло все, тільки чути — вівця пирхає в закутку та низом вода по камінцях шумить. Темно, зорі високо стоять у небі; над горою молодий місяць зачервонівся, догори ріжками заходить. У лощовинах туман, наче молоко, біліє.

Підвівся Жилін, каже товаришеві:

— Ну, брат, гайда!

Рушили, тільки відійшли, чують — заспівав мулла на даху: "Алла, Бесмілла! Ільрахман!" Значить — підуть люди до мечеті. Посідали знову, причаїлися під стіною. Довго сиділи, вичікували, поки люди пройдуть. Знову затихло.

— Ну, з богом! — Перехрестилися, пішли. Перейшли через подвір'я, спустилися з кручі до річки, перейшли річку, пішли лощовиною. Туман густий, та низом стоїть, а над головою зорі ясні. Жилін по зорях примічає, в який бік іти. В тумані холоднувато, йти легко, тільки чоботи незручні, стопталися. Жилін зняв свої, кинув, пішов босоніж. Перестрибує з камінця на камінець та на зорі поглядає. Почав Костилін відставати.

— Не поспішай, — каже; чоботи кляті — всі ноги постирали.

— А ти скинь, легше буде.

Пішов Костилін босоніж — іще гірше: порізав усі ноги об каміння і все відстає. Жилін йому каже:

— Ноги пораниш — загояться, а доженуть — уб'ють, гірше.

Костилін нічого не каже, йде, покректує. Йшли вони низом довго. Чують — праворуч собаки загавкали. Жилін зупинився, почав роздивлятися, поліз на гору, руками ощупав.

— Ёх, — каже, — помилилися ми — праворуч узяли. Тут аул чужий, я його з гори бачив; назад треба та. ліворуч, угору. Тут ліс має бути. А Костилін каже:

— Зажди хоч трохи, дай перепочити, у мене ноги всі в крові.

— Е, брат, загояться; ти легше стрибай. Ось так!

І побіг Жилін назад і ліворуч угору, в ліс. Костилін усе відстає і охає. Жилін як шикне та шикне на нього, а сам усе йде.

Зійшли на гору. Так і є — ліс. Увійшли в ліс, об колючки подерли весь одяг останній. Натрапили на стежку в лісі, йдуть.

— Стій! — затупало копитами по дорозі. Зупинилися; слухають. Потупало, ніби кінь, і зупинилося. Рушили вони — знову затупало. Вони зупиняться — і воно зупиниться. Підповз Жилін, дивиться на шлях проти світла — щось стоїть: кінь не кінь, і на коні щось чудне, на людину не схоже. Форкнуло — чує. "Що за диво!" Свиснув Жилін тихенько — як шарахне з дороги в ліс і затріскотіло лісом, мов буря мчить, гілки ламає.

Костилін так і впав з переляку. А Жилін сміється, каже:

— То олень. Чуєш, як рогами ліс ламає. Ми його боїмося, а він нас боїться.

Пішли далі. Уже волосожар спускатися почав, до ранку недалеко. А чи туди йдуть, чи ні — не знають. Здається Жилі ну, що саме цією дорогою його везли і що до своїх верст десять ще буде, а прикмети надійної нема, та й не розбереш уночі. Вийшли на галявинку. Костилін сів і каже:

— Як хочеш, а я не дійду: у мене ноги не йдуть.

Почав його Жилін умовляти.

— Ні, — каже, — не дійду, не можу.

Розсердився Жилін, плюнув, вилаяв його.

— То я сам піду, — прощавай.

Костилін схопився, пішов. Пройшли вони версти чотири. Туман у лісі ще густіший сів, нічого не видно перед собою, і зорі вже ледве проглядають.

Раптом чують — попереду тупотить кінь. Чути — підковами цокає по камінню. Ліг Жилін на живіт, почав; по землі слухати.

— Так і є — сюди, до нас, вершник їде!

Зійшли вони з дороги, сіли в кущах і чекають. Жилін підповз до дороги, бачить — татарин верхи їде, корову жене. Сам собі під ніс мугикає щось. Проїхав татарин. Жилін повернувся до Костиліна.

— Ну, милував бог; вставай, підемо.

Почав Костилін підводитись і впав.

— Не можу, їй-богу, не можу, сил немає.

Чоловік гладкий, пухлий, упрів; та як обхопило його в лісі туманом холодним, та ноги обідрані — він і скис. Почав його Жилін силоміць підводити. Як закричить Костилін:

— Ой, боляче!

Жилін так і похолов.

— Чого кричиш? Татарин же близько, почує. — А сам думає: "Він і справді ослаб, що мені з ним робити? Кинути товариша не годиться". — Ну, — каже, — вставай, сідай на гиргоші — понесу, коли вже йти не можеш.

Підсадив на себе Костиліиа, підхопив руками під. литки, вийшов на дорогу, потягнув.

— Тільки, — каже, — не души ти мене руками за горло, ради христа. За плечі тримайся.

Важко Жиліну, ноги теж у крові і стомився. Нахилиться, підправить, підкине, щоб трохи вище сидів на ньому Костилін, несе його по дорозі.

Видно, почув татарин, як Костилін закричав. Чує Жилін — їде хтось позаду, гукає по-своєму. Кинувся Жилін у кущі. Татарин вихопив рушницю, вистрілив — не влучив, заверещав по-своєму і поскакав геть по дорозі.

— Ну, — каже Жилін, — пропали, брат! Він, собака, зараз збере татар за нами в погоню. Якщо не відійдемо версти за три — пропали. — А сам думає про Костиліна: "І надала мені лиха година колоду цю з собою брати. Сам я давно б утік".

Костилін каже:

— Йди сам, чого тобі з-за мене пропадати.

— Ні, не піду: не годиться товариша кидати.

Підхопив знову на плечі, попер. Пройшов він отак з версту. Все ліс тягнеться, і не видно краю. А туман уже розсіюватись почав, і немовби хмарки находити почали. Не видно вже зірок. Змучився Жилін.

Дійшов до джерельця край дороги, камінням викладеного. Зупинився, зсадив Костиліна.

— Дай, — каже, — спочину, нап'юсь. Коржиків поїмо. Мабуть, уже недалеко.

Тільки приліг він, щоб напитися, чує — затупотіло ззаду. Знову кинулися праворуч, у кущі, під кручу, і полягали.

Чують голоси татарські; зупинилися татари на тому самому місці, де вони з дороги звернули. Поговорили, потім собак почали нацьковувати. Чують — тріщить щось у кущах, прямо до них якийсь собака чужий. Зупинився, загавкав.

Лізуть і татари — теж чужі; схопили їх, позв'язували, посадовили на коней, повезли.

Проїхали версти три, зустрічає їх Абдул — хазяїн з двома татарами. Поговорив щось із татарами, пересадили на своїх коней, повезли назад в аул.

Абдул уже не сміється і ні слова не говорить до них.

Привезли на світанку в аул, посадовили на вулиці. Збіглися діти. Камінням, канчуками б'ють їх, верещать.

Зібралися татари в коло, і старик з-під гори прийшов. Почали розмовляти. Чує Жилін, говорять про них — радяться, що з ними робити. Одні кажуть, треба їх далі в гори відвезти, а старик каже: "Треба вбити". Абдул сперечається, каже: "Я за них гроші віддав; я за них викуп візьму".

А старик каже: "Нічого вони не заплатять, тільки лиха накоять. І гріх росіян годувати. Вбити — і край".

Порозходилися. Підійшов хазяїн до Жиліна, почав йому говорити:

— Якщо, — каже, — мені не пришлють за вас викуп, я через два тижні вас засічу. А якщо надумаєш знову тікати, я тебе, як собаку, вб'ю. Пиши листа, гарненько пиши!

Принесли їм паперу, написали вони листи. Набили на них колодки, відвели за мечеть. Там яма була аршинів п'ять — і спустили їх у цю яму.

VI

Жити їм стало зовсім погано. Колодок з них не знімали і не випускали на волю. Кидали їм туди тісто сире, як собакам, та в глечику воду спускали. Сморід у ямі, задуха, мокрота. Костилін зовсім розхворівся, розпух, ломота в усьому тілі, і все стогне або спить. І Жилін зажурився: бачить — справа погана. І не знає, як видряпатися.

Почав було він підкопуватися, та землю нема куди викидати; побачив хазяїн, пригрозив убити.

Сидить він якось в ямі навпочіпки, думає про вільне життя, і нудно йому. Раптом прямо йому на коліна коржик упав, другий, і черешні посипались^ Глянув угору, а там Діна. Подивилась на нього, посміхнулася і побігла. Жилін і думає: "Чи не допоможе Діна?"

Розчистив він у ямі місцинку, наколупав глини, почав ліпити ляльки. Наробив людей, коней, собак; думає: "Як прийде Діна, кину їй".

Але на другий день нема Діни. А чує Жилін — затупотіли коні, проїхали якісь вершники, і посходилися татари біля мечеті, сперечаються, кричать і згадують росіян. І чує голос старика. Як слід не

розібрав він, і догадується, що росіяни близько підійшли, і бояться татари, щоб в аул не зайшли, і не знають, що з бранцями робити.

Поговорили і пішли. Раптом чує — зашаруділо щось угорі. Бачить — Діна присіла навпочіпки, коліна вище голови стирчать, схилилася, намисто висить, гойдається над ямою. Оченята так І блищать, мов зірочки. Витягла з рукава два коржики з сиру, кинула йому. Жилін узяв і каже:

— Чому давно не приходила? А я тобі іграшок наробив. На, ось!

Почав їй кидати по одній, а вона головою хитає, не дивиться.

— Не треба! — каже. Помовчала, посиділа і говорить — Іване, тебе вбити хочуть. — Сама собі рукою на шию показує.

— Хто вбити хоче?

— Батько, йому старики наказують, а мені тебе шкода.

Жилін і каже:

— А коли тобі мене шкода, то ти мені палицю довгу принеси.

Вона головою хитає, що "не можна". Він склав руки, благає її:

— Діно, прошу тебе. Дінусю, принеси.

— Не можна, — каже, — побачать, усі дома. — І пішла.

От сидить увечері Жилін і думає: "Що воно буде?" Все поглядає вгору. Зорі видно, а місяць ще не сходив. Мулла прокричав, затихло все. Почав уже Жилін дрімати, думає: "Побоїться дівча".

Раптом на голову йому глина посипалась, глянув, угору — жердина довга в той бік ями тикається. Потикалася, спускатися почала, повзе в яму. Зрадів Жилін, схопив рукою, спустив; жердина добра. Він ще раніше цю жердину на хазяйському даху бачив.

Поглянув угору: зорі високо в небі блищать, і над самою ямою очі у Діпи, неначе в кішки, у темряві світяться. Нахилилась вона обличчям на край ями і шепоче:

— Іване, Іване! — А сама руками біля обличчя все махає: тихше, мовляв.

— Що? — запитує Жилін.

— Поїхали всі, тільки двоє дома.

Жилін і каже:

— Ну, Костилін, ходімо, спробуємо востаннє; я тебе підсаджу.

Костилін і слухати не хоче.

— Ні, —. каже, — мені вже, мабуть, звідси не вийти. Куди я піду, коли й повернутися сили нема?

— Ну, то прощавай, не згадуй лихом.

Поцілувався з Костиліним.

Ухопився за жердину, звелів Діні держати й поліз. Разів зо два він обривався, — колодка заважала. Підтримав його Костилін — виліз сяк-так наверх. Діна його тягне щосили рученятами за сорочку, а сама сміється.

Узяв Жилін жердину і каже:

— Віднеси на місце, Діно, а то почнуть шукати — приб'ють тебе.

Потягла вона жердину, а Жилін униз пішов. Зліз під кручу, взяв камінь гострий, почав замок з колодки збивати. А замок міцний, ніяк не зіб'є, та й незручно йому. Чує — біжить хтось з гори, легко підстрибує. "Мабуть, знову Діна", думає. Прибігла Діна, взяла камінь і каже:

— Дай, я.

Стала на коліна, почала збивати. Та рученята тонкі, як лозинки, сили в них мало. Кинула камінь, заплакала. Заходився знову Жилін біля замка, а Діна сіла коло нього навпочіпки, за плече його підтримує. Озирнувся Жилін, бачить — ліворуч за горою заграва червона спалахнула. Місяць сходить. "Ну, — думає, — до місяця треба лощовину перейти, до лісу дістатися". Підвівся, кинув, камінь. Хоч з колодкою, а треба йти.

— Прощавай, — каже, — Дінусю. Повік тебе не забуду.

Ухопилася за нього Діна, нишпорить по ньому руками, шукає, куди б коржики йому покласти. Взяв він коржики.

— Спасибі, — каже, — розумнице. Хто тобі без мене ляльки робитиме? — І погладив її по голові.

Як заплаче Діна, затулилася руками, побігла на гору, наче кізонька стрибає. Тільки в темряві чути — намисто в косі по спині побрязкує.

Перехрестився Жилін, підхопив рукою замок на колодці, щоб не бряжчав, пішов дорогою, ногу тягне, а сам усе на заграву поглядає, де місяць сходить. Дорогу він упізнав. Навпростець іти верст вісім. Тільки б до лісу дійти, доки місяць зовсім вийде. Перейшов він річку; посвітлішало вже за горою. Пішов він лощовиною, йде, сам позирає: чи не видно ще

місяця. Вже заграва посвітлішала, і з одного боку лощовини все ясніше, ясніше стає. Повзе з гори тінь, усе до нього наближається.

Іде Жилін, усе тіні дотримується. Він поспішає, а місяць ще швидше сходить; уже й праворуч освітились верхівки. Почав підходити до лісу, вибрався місяць із-за гір — ясно, видно, як удень. На деревах кожен листочок видно. Тихо, світло в горах; наче вимерло все. Тільки чути — внизу річка дзюрчить.

Дійшов до лісу, — ніхто не зустрівся. Вибрав Жилін у лісі місцинку темну, сів спочити.

Відпочив, коржика з'їв. Знайшов камінь, заходився знову колодку збивати. Всі руки побив, а не збив. Підвівся, пішов дорогою. Пройшов з версту, із сил вибився — ноги ломить. Пройде кроків десять і зупиниться. "Що поробиш, — думає, — йтиму, доки сил вистачить. А якщо сісти, то й не підведуся. До фортеці мені не дійти, а як розвидниться, ляжу в лісі, переднюю, і вночі знов піду".

Цілу ніч ішов. Зустрілися лише двоє татар верхи, та Жилін здалека їх почув, заховався за дерево.

Уже почав місяць бліднути, роса впала, наближався світанок, а Жилін до краю лісу не дійшов. "Ну, — думає, — ще тридцять кроків пройду, зверну в ліс і сяду". Пройшов тридцять кроків, бачить — ліс закінчується.

Вийшов на узлісся — зовсім розвиднілось; мов на долоні перед ним степ і фортеця, і ліворуч, близенько під горою, вогні горять, згасають, дим стелеться, і люди біля вогнища.

Почав приглядатися, бачить — рушниці блищать, — козаки, солдати.

Зрадів Жилін, зібрав останні сили, спускається з гори. А сам думає: "Не дай, боже, отут у чистому полі побачить кінний татарин: хоч близько, а не втечеш".

Тільки подумав — гульк: ліворуч на горбі стоять троє татар, гонів за двоє. Побачили його, кинулися до нього. Так у нього в серці й похололо. Замахав руками, закричав щодуху до своїх:

— Братці! Рятуйте! Братці!

Почули наші. Вискочили козаки верхові, кинулися до нього — навперейми татарам.

Козакам далеко, а татарам близько. Та вже і Жилін зібрав останні сили, підхопив рукою колодку, біжить до козаків, не тямить себе, хреститься і кричить:

– Братці! Братці! Братці!

Козаків чоловік п'ятнадцять було.

Злякалися татари — не доїжджаючи, почали зупинятися. 1 підбіг Жилін до козаків.

Оточили його козаки, питають, хто він, що за людина, звідки? А Жилін не тямить себе, плаче і примовляє:

— Братці! Братці!

Вибігли солдати, оточили Жиліна; хто йому хліба, хто каші, хто горілки; хто шинелею прикриває, хто колодку розбиває.

Пізнали його офіцери, повезли у фортецю. Зраділи солдати, товариші зійшлися до Жиліна.

Розповів Жилін, як з ним усе трапилось, і каже:

— От і додому з'їздив, одружився. Ні, мабуть, не судилося мені.

І залишився служити на Кавказі. А Костиліна аж через місяць викупили за п'ять тисяч. Ледве живого привезли.

1872